

S. T.

Életrajz

S. úrral nem az otthonában, hanem egy ismerősöm műhelyében beszélgettünk. Először túlélési stratégiának gondoltam a tartózkodását, hogy nem a lakásán találkoztunk, és azt gondoltam, hogy S. úr óvatosságból kevesebbet vall be zsidóságából, zsidó vallásból, hagyományokból, mint amennyit megél, aztán kiderült, hogy hipotézisem elhamarkodott volt, saját elvárásaimba, elképzeléseimbe nem passzolt, amit tapasztaltam, hisz végül kiderült: S. úr tipikusan az az ember, aki származását tekintve ugyan zsidó, de élete, sorsa, kultúrája magyar. S. úrnak erős kötődése van lakóhelyéhez, tősgyökeres XI. kerületinek vallja magát.

Többször említettem barátaimnak, hogy elég kalandos volt az életem. Elég színes, sokféle és én mindig azt szoktam mondani, hogy a jóisten velem volt. Mert a keresztútnál majdnem mindig a jó helyre kerültem. Szerencsém volt. Persze némi rátermettség és az egészségi állapot, ami rendkívül sokat jelentett.

Az apai nagyszülőket nem ismertem, egyetlen történetet tudok elmondani. Apuka mesélte, hogy itt voltak Pesten, és nem mertek átmenni a Dunán! Konflissal vitték át őket! Ennyit tudok csak róluk.

Az anyám szüleit én alig ismertem. Kivéve a nagymamát, aki ott lakott nálunk, őt Wagner Adolfnénak hívták, és az 1860-as években született Pozsonyban. Anyuka anyjának leánykori neve Frankfurter Lina volt. A nagymama tudott valamit magyarul, de ők főleg németül beszéltek. Rám ragadt a német nyelv órája. Budapesten élt, és háztartásbeli volt. Hogy mennyire volt vallásos, arról nem tudok semmit, ővele csak játszottunk. Krétával rajzoltunk az asztalra, és akkor játszottunk. Ez olyan, mint minálunk a gyerekeknek a malom. A testvéreiről nem tudok semmit.

Itt lakott a Körtéren [Móricz Zsigmond körtér]. Aztán amikor legyengült, odaköltözött mihozzánk. Sose felejtem el, én játszottam a földön ilyen építőkockákkal, és a nagymama ült a fotelban. Lehettem 3-4 éves. Nézek oda, és a nagymama mozdulatlan. Ajjaj! Fogtam egy tükröt, és odaraktam a szája elé. Nem homályosult el! Kiszaladtam, „anyuka, azt hiszem, a nagymama meghalt!” Még nem jártam iskolába, ott játszottam a földön. Tényleg meghalt ott a fotelban. De kicsi voltam, nem emlékszem a temetésre. Azt sem tudom, hol a sírja, az sem biztos, hogy Rákoskeresztúron van [azaz: nem biztos, hogy a rákoskeresztúri zsidó temetőben van eltemetve].

Anyai nagypapámat Wagner Adolfnak hívták. Nem emlékszem, hogy mikor és hol született. Én nem ismertem. De annyit tudok róla, hogy valami vegyi dologgal, festékkel foglalkozhatott, és állítólag főltalált valami gyorsan száradó olajfestéket. Ezt hallottam. Volt egy üzeme. De látni nem láttam, mivel amikor én öntudatra ébredtem, akkor már nem élt. Annyit tudok, hogy nagymamával együtt itt laktak a Körtéren. Úgy 1915-ben halt meg körülbelül, mert én 1914-ben születtem.

Édesanyám 1884-ben született Budapesten. Wagner Aranka volt a leánykori neve.

Édesapám Mezőkövesden született az 1880-as években [Mezőkövesd – Borsod vm.-ben lévő nagyközség 1910-ben 17 200 lakossal (vallásfelekezet szerint 95% római katolikus, 4% izraelita). – A szerk.]. 1901-ben magyarosította a nevét, S.-ra. Az eredeti neve Sperlinger volt. Hogy mi volt apuka legmagasabb végzettsége, arra nem emlékszem. De írni és olvasni jól tudott. Elég vallásos volt, a szülei rabbinak szánták, de végül nem lett rabbi, 13-14 éves korában elhagyta a szülői házat, és följött Budapestre. Akkoriban erősen kötődött a valláshoz, ragyogóan tudott héberül! Apuka úgy hadarta héberül a dolgokat! De nem lett rabbi, elsősorban kereskedelemmel foglalkozott. A vallásosságát megtartotta az élete végéig, de nem lett rabbi. A testvérének az Üllői úton porcelánboltja volt. Én csak annyit tudok róla, hogy voltak testvérei, vagy nyolcan voltak, akik szintén kereskedők voltak. Rólunk a háború ledörzsölte [a gyakorló vallásosságot]. A bátyám Amerikában ugyanúgy nem tartotta a vallást, mint én. Nem azért, mert szégyellte, hanem más a társadalmi berendezkedés, más az élet.

Édesapám rendkívül udvarias belvárosi kereskedő volt, divatáruüzletben dolgozott. Olyan kereskedő volt, aki az ajtóban állt, ha jött egy vevő, annak köszönt, és megkérdezte tőle, mit óhajt. Odavezette a segédhez. Mikor elment, megkérdezte a vevőtől, megkapott-e mindent. Ha nem, akkor még visszavitte, hogy talán próbálja meg ezt vagy azt. Abban az időben volt divatos a Karády-gallér – ami egy ovális, széles nagy tüll vagy áttetsző anyagból készült, kicsit merev hosszúkás, ma úgy mondanánk, hogy sálgallér volt – meg turbán. Ő egy kimondott úri kereskedő volt. Azt tudom, hogy apuka mindig elegánsan ment a munkába is.

Apuka több üzletben dolgozott életében. Az első, amikor fiatal volt, az 1920-as években, a Herzfeld und Zöle üzlet volt a Kristóf téren. Utána az S. és Társa üzletben dolgozott a Deák Ferenc utcában az 1930-as években. A társnak volt a tőkéje, őneki a neve volt. Ez valami miatt megszűnt, akkor apuka elment állásba, és a Petőfi Sándor utcában egy textilüzletben lett üzletvezető.

Az édesapámmal a következő történt. Amikor a Deák Ferenc utcában volt az üzlet, arra ki volt írva: S. és Társa. 1919-ben, mikor kitört a kommunizmus [lásd: Tanácsköztársaság], a kirakatot, az üveget leragasztották ilyen plakáttal [Ez az üzlet – úgy tűnik – még nem a későbbi S. és Társa üzlet volt, ahol tehát az apa társtulajdonos volt, mert az az 1930-as években volt. De az is lehet, hogy az apa nem az 1930-as években, hanem korábban volt társtulajdonos a Deák Ferenc utcai üzletben. – A szerk.]. Szólt az inasnak, „Szedd le róla!” Leszedte. Nemsokára jött érte az akkori rendőrség, és faggatták: „Ki csinálta?” „Én!” – válaszolta. Elvitték. A Gellért Szállóba vitték, ott voltak akkor ezek a kommunisták. És apukának volt egy rokona, aki ugyan zsidó volt, de magas rangú katonaorvos, Dobó bácsinak hívták. És akkor rajta keresztül kihozatták onnan, nem lett vele semmi baj. Utána csinálta tovább a munkáját. Ennyit tudok arról a kommunizmusról.

Két bátyám volt, Gyuri és Imre. Hárman voltunk testvérek. Három fiú. Én voltam a legfiatalabb, Imi [1911–2001] a középső, Gyuri [1908–1994] a legidősebb, és pontosan 3-3 év volt a differencia.

Háztartásbeli volt az anyukám. Akkor volt még nekünk cseléd lány segítségünk is. Fräulein Tildának hívták. Innen is van nekem a némettudásom. Körülbelül 10 éves lehettem, akkor apuka már elküldte. Anyagilag nem bírták. Gyuri bátyám jobban tudott németül, mint én. Mert őneki három évvel több ideje volt, mint nekem, hogy megtanuljon. Még annyit tudok mondani, hogy Tilda ide, a Ménesi útra, a kápolnába vitt fel minket, a három gyereket vasárnaponként. A szülőknek nem volt

kifogása ellene, semmit nem szóltak, gyerekek voltunk, végighallgattuk a misét, ennyi. Az épület ma is megvan, ha itt egyenesen fölme gyünk, ott van a Ménesi úton.

Anyuka péntek este gyertyát gyújtott. Elmormolta, amit ilyenkor el kell mondani. Erre határozottan emlékszem gyerekkoromból. De nem volt téma a vallás nálunk. Amikor már apuka elkezdett dolgozni, akkor kevesebbet járt templomba. Nem volt ilyen péntek esti vagy szombati templomba járás. Nem tudok mást. Templomba anyuka nem járt, amíg fiatalok voltunk, addig apuka meg én jártam, meg ha jól tudom, Imi velünk volt. Ide, a Bocskai útra jártunk. Más ilyen zsidó kötődés nemigen volt. Az iskolában arra voltam mindig fogékony, hogy a hittantanár a hittanórákon elmesélte a történelmet. Bennem mint történelem – úgy fogant az Ótestamentum.

Apukával itt Budán a sós fürdőbe jártunk strandolni, az a Tétényi kórháznak a helyén volt. Nyári vakáció alkalmával anyuka meg a három gyerek minden évben más városban egy kis szobát béreltünk, és apuka hétvégén kijött hozzánk. Voltunk Budakeszin, aztán a másik évben Kismaroson, egyik évben Nagymaroson. Vagy Balatonlellén. Oda jött le hétvégén vonattal apuka. Nagyon családszerető volt.

Itt a környéken [XI. kerület] jártam elemibe az 1920-as években. Akkor olyan élet volt, hogy az elemiben voltak olyan gyerekek, akik mezítláb jöttek az iskolába. Nem volt pénzük cipőre. Később, amikor középiskolába jártam, történt egy rendkívül érdekes dolog, ami az életemet meghatározta. Az Eötvös József reáliskolába [lásd: gimnázium és egyéb középiskolák] jártam a Reáltanoda utcába, és talán negyedikes vagy ötödikes lehettem, mikor az iskolában megalakult a fúvószenekar. Imádtam a zenét, mert apám is dalos kedvű volt, anyám is, mind a ketten. Amikor a középiskolában megalakult a fúvószenekar, a kezembe nyomtak egy trombitát, B-trombitát, ami hangzásban ugyanaz, mint a modern zenében a piszton, aminek ugyanaz a fogása, csak ilyen pedáljai vannak. Az iskolának volt a 25. éves jubileuma, valamikor az 1930-as évek elején. Akkor volt egy hangverseny a Vigadóban, és akkor már volt az iskolának egy szimfonikus zenekara is. 27-en voltunk a zenekarban. Magára a műsorra nem emlékszem. A nézőtéren az első sorban ott ült a világhíres Hubay Jenő [Hubay Jenő (1858–1937), hegedűművész, zeneszerző, pedagógus, a brüsszeli konzervatórium és a budapesti Zeneakadémia tanára, 1919–1934 között igazgatója. Kora egyik legnagyobb előadóművésze volt. – A szerk.]. A karmesterünk az Operaháznak volt a karmestere, és ő az Operából hozott erősítést a zenekarba. Emlékszem, egy fuvolást, mert az utolsó szám volt az egyveleg a „János vitéz”-ből [Kacsóh Pongrác daljátéka], rézfúvósokra volt írva, ketten voltunk trombitások. Én voltam az első trombitás, nekem kellett trombitán játszani a „Kukorica dal”-t, azt hogy „Kukorica közt születtem...”.

Életemben egyszer náspángoltak el, sose felejttem el! Srácok voltunk, és egyszer csak megjelentünk otthon, az arcunk ki volt festve díszfestékekkel. Hát apuka látta, hogy Gyuri, az idősebbik bátyám, az csinálta a cirkuszt velünk, ő festett ki mindannyiunkat. Apuka a térdére fektetett és elfenekelt mind a hármunkat. Én lehettem talán három éves, így emlékszem. Jól neveltek. Nem szigorúsággal, inkább – azt hiszem – törődéssel. Jó család voltunk.

A zsidó nevem elfelejtettem, de volt bár micvám. Bár micvá azt jelentette, hogy 13 éves lettem. Akkor még nem volt meg a Bocskai úti templom [zsinagóga]. Hanem az Öntőház utcai templomban volt a bár micvá, amire fölkészítettek. Abszolút süket voltam én a héberre, de megtanítottak [azaz: megtanították arra, hogy mit kell tennie a szertartás alatt].

A háború [azaz a második világháború] előtt diákok voltunk. A középső bátyám, Imre technikumba járt a Népszínház utcába [A Népszínház u. 8. szám alatt működő Magyar Királyi Állami Felső Ipariskoláról van szó. Technikumok akkor még nem léteztek. Lásd: ipariskolák]. Az akkor olyan volt, olyan szinten emelt, mint az egyetem. Délelőtt és délután is volt iskola. A bátyámnak olyan kezűgyessége, olyan feje volt, hogy egyetemisták jöttek hozzá, és pénz ellenében éjszaka rajzolt nekik ilyen műszaki rajzot pauszpapírra.

Az idősebbik bátyám, Gyuri a háború előtt tisztviselő volt Újpesten egy Reiss és Brett nevezetű nadrágtartó készítő üzemben. A középső bátyám, Imre itt dolgozott a Fehérvári úton az Ericsson gyárban [A svéd Ericsson cég az első világháború előtt alapított először Budapesten leányvállalatot, amelyet az 1920-as évek végén – tisztázatlan körülmények között – átvett az International Standard Electric Corporation érdekeltségi körébe tartozó Standard Elektromossági Vállalat. (Ebből lett a második világháborút követő államosítások után a BHG – a Beloiannis Híradástechnikai Gyár.) – A szerk.] mint mérnök. Ő technológiát végzett, és ott volt főmérnök. 1939-ben év elején jöttek a különböző zsidómegszorítások [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Én akkor katona voltam, édesanyám mesélte Imiről: a svéd igazgató [?] behívta a négy zsidó mérnököt: „Uraim, kaptam egy olyan utasítást a kormánytól, hogy a zsidó mérnökök közül, akik négyen vannak, kettőt el kell bocsátani. Akkor maga meg Balázs.” A bátyám akkor legényember volt, azt mondja, „Őt ne tessék elküldeni, két gyereke van! Én nőtlen vagyok, engem tessék kirúgni!” És ketten elmentek. A bátyám nagyon jóképű gyerek volt, azt tudom, mert a lányok mindig nálam érdeklődtek iránta. Összehozták őt egy nővel, aki Amerikából azért volt itt, hogy férjet vigyen magával ki Amerikába. Hát a bátyámat, úgy látszik, összehozták evvel az amerikai [nem zsidó származású] nővel. A bátyám a kiutazási engedélyt rá egy félévre kapta meg, 1939-ben, olyan december környékén, az utolsó hajóval ment el Amerikába, mert utána a tengeralattjárók miatt már veszélyes volt az óceán. De ő még éppen kijutott.

A fivérem ennek a nőnek a kénye-kedvére volt kiszolgáltatva. Bár tudott angolul, de az az angol, ami itt Magyarországon ragyogó jó volt, az ott kint elég silány lehetett, ahogy én következtettem. És az én bátyámat ez a nő szinte bezárta a lakásba. Nem engedte ki! A fivérem egy fél évig bírta, utána megszökött tőle, 10 dollárral a zsebében. Az egyik aluljáróban összeakadt négerekkel, és adtak neki tippet. Fölhívott egypár budapesti ismerőst, az egyiknek volt egy áruházlánc és egy bojszolgálat. Jól van, gyere hozzám. Elment oda, ez New Yorkban volt. Otthagyt a feleségét, megszökött tőle. Fölvették trógernak. Ilyen az élet! Érdekes, négerekkel együtt tróger volt, tolt a bútorokat, egyebet. A néger kérdezte tőle: „Magának nincsen szakmája? Hogy létezik ez? Mért nem megy el ide-oda? Van állásközvetítő!” Elment egy állásközvetítő irodába. Az állásközvetítő iroda kiközvetítette egy gyárba. Megkérdezték, mi a szakmája. Mondta, hogy mérnök. Elment a gyárba, azt mondták, oké! Adtak neki egy feladatot. Tudja mi az, hogy dodekaéder? Az egy olyan test, aminek millió oldala van [Tizenkét lapú szabályos test. – A szerk.]. Ha ezt meg tudja szerkeszteni, adok egy hetet, jöjjön vissza, felvesszük! A fivéremnek nem sok pénze volt, egész éjjel dolgozott, másnap elvitte, föl is vették! Hogy ez fegyvergyár vagy hadigyár volt, nem tudom. De egy év után száz mérnök volt a keze alatt. Ő közben kint elvégezte a Columbia Egyetemet, ami New Yorkban van. Az ő életéről annyit, hogy tíz évig élt New Yorkban, megismerkedett egy nővel, de nem tudott elválni a feleségétől. Elköltöztek Renóba, ami Nevada államban van, és ott sikerült elválnia, és feleségül vette azt Mariont, akivel ötven évig éltek együtt. Nem tudom, miért nem lett gyermekük. A feleség egy angol születésű amerikai nő volt, aki magyarul nem tudott. De azért valamit

megértett. Az Imi Renóban kapott egy állást, ha jól tudom, mi úgy mondanánk, a tanácsnál vagy előljárásnál mint mérnök. Hosszú ideig, 1947-től ott élt egészen 2001-ig. Most három éve halt meg, 2004-et írunk, tehát meghalt 2001-ben, 90 éves korában. A névjegyen az van írva, hogy vice-president [alelnök – a szerk.], tehát nem volt biznisz ebben, ő örökké csak mérnöki dologgal foglalkozott. Az összes beadott műszaki újításokat neki kellett ellenőriznie. Szóval ez egy hihetetlen nagy felelősségű munka volt. Imre ott kint az egyik szabadkőműves páholy [lásd: szabadkőművesség] tagja lett.

Az idősebbik bátyámról kevesebbet tudok, mert gyerekkorban a hat év nagy idő. Gyurinak csak polgárija [lásd: polgári iskola] volt. Azt tudom, hogy az idősebbik bátyám 18 éves korában udvarolt a feleségének, Rózsikának, akit holtáig szeretett. De úgy, hogy még idős korukban is kéz a kézben jártak az utcán. Őnekik van egy lányuk, Évike, ma már 65 éves, nyugdíjas, 1939-ben született. Olyan szíve van, a bátyám a feleségével együtt zsidó volt, de kereszténynek nevelték a kislányt. Gyuri bátyám különösen nagy fotós volt. Készített diafilmeket, és rengeteg videó van.

A háború alatt gettóban volt a család. Gyuri munkaszolgálaton volt. Aztán később, 1942-ben bujkált. Azt is tudom, hogy a Körtéren volt egy cukrászda, annak a főnöke keresztény volt, azok bujtatták. A gettóban, nem tudom, hogyan, de mint orvos működött. Nyilván a Gyuri tanult az iskolában egészségügyet, akin lehetett, segített, ott mint orvos működött [Nyilván felcser vagy ápoló volt az orvos mellett. – A szerk.], a felesége is ott volt az én drága jó anyámmal együtt. Előtte anyukám csillagos házba került, a Sütő utca 2-be. A Sütő utca 2-ből került a gettóba, és ővele volt a bátyám kislánya egészen a felszabadulásig.

Az Évike férje is keresztény. A gyerekek, az unokák mind keresztények. A kapcsolat szoros, az unokahúgom és a férje meg mi közöttünk. Tényleg olyan nincs, hogy ők nem zsidók, és mi zsidók vagyunk. A férje a VILATI-nál volt mérnök, elvégezte a villamostechikai főiskolát.

Én tősgyökeres XI. kerületinek vallom magam. Itt van az a ház [a Móricz Zsigmond körtéren. – A szerk.], ahol én gyerekként a szüleimmel laktam. A Körtéren rét volt. Mi itt fociztunk, gyerekek, csak később tudtam meg, mikor már jött be ez a hitleráj, hogy ezek a barátaim nem voltak zsidók, hanem keresztények voltak. Ki törődött azzal, hogy az milyen vallású? Nem, nem! Hanem ott rúgtuk a labdát, ott labdáztunk, fociztunk. Én még arra emlékszem, hogy mint kisgyerekek fekete hajam volt, és kreol voltam. Engem mindig azzal idegesítettek, hogy itt a Fehérvári úton, ahogy jöttek be ilyen ekhós szekérrel a cigányok, „T. menjél haza, mert téged el fognak vinni a cigányok!”. Rohantam be a kapuba, szemben volt a lakás. Hát igen, akkor ekhós szekérrel jöttek be, és jöttek annak idején a milimárik. Budapest környéke mind sváb falu volt, és onnan hozták a tejet, a vaját a milimárik. A milimárinak a hátán volt egy ilyen zsákja [Milimári – a főváros környéki falvakból a budapesti piacokra tejet, tejterméket hozó asszonyok elnevezése (tejesasszony, tejeskófa). Vesszőből font puttonyszerű kosarat kötöttek kendővel a hátukra. – A szerk.], abban volt a tej, a túró, a vaj, és azzal jöttek ide be, itt a sarkon, a Fehérvári út sarkán volt a vám. Házról házra jártak.

Télen ródliztunk. A Gellért-hegyről jöttünk le ródlival egész a Feneketlen tóig. A Villányi úton nem járt akkor még villamos. Itt volt a tenispálya, ide jártam korcsolyázni. A Kanizsai utcában lakik egy velem egykorú hölgy, ha találkozom vele, mindig mondja, „T., nem megyünk korcsolyázni?”. Együtt korcsolyáztunk még annak idején. Indultam táncversenyen, és sose felejttem el, volt álarcosbál is. Abban az időben volt a „Z, a fekete lovas” című film. Hát, én annak öltözködtem! Fél szemem volt.

Jó! Nem volt még semmi megkülönböztetés! [Zsidók és nem zsidók között. – A szerk.] Udvaroltam egy lánynak, lehettem talán 13-14 éves. A kislányt és a testvérét a mama kísérte. A többiek irigységükben azt mondták nekem, hogy liliomtipró vagyok. Én nem tudtam, mit jelent ez. Nényi, kérem, azt mondták nekem kint a fiúk, hogy liliomtipró vagyok! Jó kellemetlen helyzetbe hoztak! Tagja voltam egy ifjúsági szervezetnek. A nevére nem emlékszem már. Volt itt a Váli utcában egy épület, valószínűleg a zsidóké lehetett. Ez egy cionista szervezet volt. Táncoltunk, énekeltünk, sőt színdarabot is adtunk elő. Emlékszem, egy öreg zsidót kellett alakítanom – mivel olyan hangom volt – az Egyiptomi kivonulásban. Ez a színdarab ma is megállná a helyét, énekeltem, hogy „Öreg zsidó ősz fedetlen fővel...”. Nekem viszonylag jó hangom volt, szerettem volna operaénekes is lenni. Tanultam is egy darabig énekelni.

17 éves koromban apám vett Érden egy telket, ott vagyunk, mi, hárman fiúk lefénnyképezve. Faházzal vettük, az erdőben volt már szinte. Ott ettünk gyümölcsöt. Egy nap, egy hétfői nap, mert általában hétvégén mentünk ki, anyám megy az utcán, és találkozik a barátnőjével. „Te nem tudod, hogy a fiad otthon fekszik 40 fokos lázzal?” „Nem.” Szalad anyuka haza. Ott feküdtem 40 fokos lázzal, azonnal hívták az orvost. Megállapították, hogy hastífuszom van. A hastífusz ragályos betegség. Anyuka nem engedte, hogy elvigyenek a kórházba, a háromszobás lakásunkra kirakták a vörös cédulát, hogy fertőző beteg van a lakásban, nem szabad bemenni. Elkülönített szobában voltunk, anyuka meg én. Senki a családból nem aludt ott, nem is jött be hozzám, ő ápolt engemet. Túléltem.

Egy egyszerű dolgot tudok előadni, ami nem annyira kötődik a valláshoz, mint sajnos a származáshoz. Engem nemcsak az elemiben, hanem a középiskolában is a Hiszekegyre tanítottak [„Hiszek egy Istenben” – Természetesen nem az „Apostoli Hitvallás” nevet viselő, több évszázados, keresztény imáról („Hiszekegy” /Credo/) van szó, amely szintén ezekkel a szavakkal kezdődött, hanem az ún. „Magyar Hiszekegy”-ről. 1920-ban a Védő Ligák Szövetsége pályázatot írt ki olyan ima/fohász szövegére, ill. jelmondat megfogalmazására, amely alkalmas „a revans eszméjének ébrentartására”. A pályázatot a Felvidék egy „elszakadt leánya”, Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna – apja egykor Gömör vm. főispánja volt – nyerte. A két világháború között alig volt olyan hivatalos rendezvény, ahol el nem hangzott volna a „Magyar Hiszekegy”, sőt az iskolák egy részében is naponta elmondták közösen, a tanítás megkezdése előtt, persze nem mind a 15 szakaszt, hanem csak az elsőt, ami egyben az utolsó is: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában:/ Hiszek egy isteni örök igazságban, /Hiszek Magyarország feltámadásában.”. – A szerk.]. Belénk nevelték azt, hogy mi magyarok vagyunk. Én nem láttam diszkriminációt az én fiatalkoromban, sem a katonaságnál, se másutt, kivéve a háborús időket. Bennünket a Hiszekegygel neveltek föl, ez a magyarság... Olyan beszédek hallottam, hogy a könny kicsordult a szememből. Én annyira magyarnak éreztem magamat, és ma is az vagyok. Nekem az az érzésem, hogy én zsidó vallású magyar vagyok! Én ezért a hazáért megdolgoztam, és ha lehetett, ha szükség volt rá, én mindig magyarnak vallottam magamat. A Radnóti Zoltán rabbi kérdezte, mi az én zsidó nevem. Mondtam, nem tudom. Én igaz, reáliskolába jártam, volt hittanóra, de én nem tudok héberül olvasni, imádkozni is csak egy pár mondatot tudok. Belénk mást neveltek. De istenfélőnek vallom magam! Zsidó a hitem, de magyar vagyok.

Mikor vége lett az iskolának, utána lettem segéd, utána 1939-ben behívtak ide, a Károly laktanyába [a mai, a Budaörsi úti található Petőfi-laktanya – A szerk.]. 1939-től 1940 őszéig voltam katona a Károly laktanyában, Budapesten, a nem tudom, hányas számú gyalogezredben. De az erdélyi

bevonuláskor, a 32. honvéd gyalogezreddel mentünk, arra határozottan emlékszem [lásd: második bécsi döntés].

Behívtak tényleges szolgálatra. Bevonultunk. Karpaszományos [Karpaszományt azok az érettségivel rendelkező katonák viseltek, akiket behívtak tényleges katonai szolgálatra, és tartalékos tiszti kiképzésben részesültek. – A szerk.] voltam a században, öten voltunk karpaszományosok, az ötből kettő zsidó, három keresztény. A katonaságról még el akarom mondani, hogy mint karpaszományosok megkülönböztetett elbánásban voltunk akkor is, de akkor még nem volt megkülönböztetés, hogy zsidó vagy nem zsidó. Csak miután letelt a kiképzési idő, öt hónap, a karpaszományosokat elvitték tiszti iskolára. Ez 1939-ben volt. Igen ám, de akkor már kettőnket, a két zsidó karpaszományost nem vitték el tiszti iskolára, csak a három másikat, akik keresztények voltak. De utána sem volt semmi probléma. Minekünk, karpaszományosoknak nem kellett vécut meg folyosót mosni. De a fegyelemre ott megtanítottak. Csak egy példát mondok. Minden ágy fölött volt egy polc. A polcon volt a katonának a fölszerelése, mert volt egy gyakorló-, és volt egy kimenőruháknak. A kimenőruhában kellett menni őrségbe. Jártunk föl a Várba, őrségbe, akkor ott abban kellett lenni. Úgy kellett a polcon lennie, mint egy doboznak. Ha az nem volt úgy, akkor jött a tiszt, egyből lesöpörte. Akár éjjel, akár nappal. Egyszer engem a kapuból visszaküldtek, jövök kimenőre, szombaton lehetett kimenni, ugrásra laktam a laktanyától, visszazavartak: „Az önkéntes úrnak nem tiszta a fehér kesztyűje!” Fehér kesztyű kellett, fekete nadrág, zubbony. Jó, nekem volt még a zsebemben egy másik pár kesztyű, azzal mentem le, és ezzel kimentem. Megtanított arra, hogy igenis, és ez már az ember belső habitusából adódik, hogy tiszteletet adjak a nálam magasabb korú, vagyis magasabb tudású embernek.

1940-ben volt az erdélyi bevonulás. Visszakaptuk Erdélyt! Én magammal vittem a trombitámat annak ellenére, hogy abban az időben a századkürtös az csak a honvédek közül lehetett. Én mint karpaszományos, ha nem is fújtam, de ismertem a kürtjeleket. Szakaszparancsnok voltam, sose felejtem el. Az első nagy falu Szilágynagyfalu volt. Ott telepedett le a század. Akkor átalakultunk, mentünk Erdélybe, 32-es honvéd gyalogezred volt a neve. A Fő téren, ahogy összegyűltünk, mi, magyar katonák, tartottak egy olyan előadást, kicsordult a szememből a könny. Annyira éreztem a hazafiságot, visszakaptuk Erdélyt. Tudták, hogy nálam van a trombita, és megkértek engemet, hogy ne a kürtös, hanem én fújjam a takarodót. És én pisztonnal elfújtam a takarodót. Másnap jöttek hozzám, érdeklődtek utánam, ki fújta a takarodót, mert ilyet még életükben nem hallottak. Persze a pisztonon másképpen hallatszik a takarodó, mint egy katonai kürtön.

Miután leszereltem, 1942-ig éltem a polgári életet, nem érdekes különösebben. 1941-ben apuka egy hónap alatt meghalt, 61 évesen itt, a lakásunkban. Szerencsére, mert így legalább nem élte át a fasizmust. Itt már kezelték a szívével, és azt is állapították meg, ha jól tudom, szívkoszorú! Ma már azt mondják erre, ami nekem is volt: szívinfarktus. Apuka a rákoskeresztúri zsidó temetőben van eltemetve. Nem emlékszem, hogy milyen volt a temetés.

1941-ben ott dolgoztam, ahol ő társként dolgozott korábban, üzletvezetőként a Belvárosban. Az ő helyére bekerültem. Abban az időben itt, Budán, a Váli utca sarkán, ahol laktunk, a fürdőszobában öntött vaskályha volt. Az üzleti levelezéssel fűtöttek be minden reggel. Hogy az apukámnak legyen egy kis meleg vize, ha mosakszik. Abban az időben ez volt, nem tudtuk őrizgetni a papírokat.

Bevonultam munkaszolgálatra Domonyba, 1942 márciusában. Domony Aszód mellett van, ott voltunk talán egy hétig. A trombita mentette meg az életemet! Meg fogja hallani! El nem felejtem,

a körletparancsnokhoz odamentem, „Kérem, én ismerem az összes kürtjeleket. Nekem van otthon egy pisztonom, hazamehetek?” „Egy frászt! Hozasd be!” Édesanyám behozta. Eljött a bevagonírozás ideje, Aszódon volt a bevagonírozás, az a búcsúztatás, ami volt, azt meg lehet írni! Egy százados – ragyogó lakkcsizmában, ragyogó eleganciával – fölsorakoztatta a zsidókat. „Rohadt, bűdös zsidók! Ti most mentek ki, Oroszországba! Rohadt dögök! Ti ide, ebbe az országba élve már nem kerültök haza!” Ezekkel a szavakkal. És közben a lovaglópálcájával büszkén, mint az akkori dzsentrik, csapkodta a csizmáját. Utána elrendelték a hipist [jiddis: 'keresés'], ez egy kifejezés, amit használtak a motozásra. Mindent ki kellett rakni! Pénzt, cigarettát, mindent elvettek. Be a vagonokba! Zsúfolva, egy vagonba nem tudom, hány ember került be. Marhavagonba persze. Elindul a vonat, egyszer csak valahol megállunk, és a keretlegénységből egy megy végig a vagonon. Hol a kürtös? Hol a kürtös? Engem kivettek, és beraktak egy harmadosztályú vagonba, ahol a keretlegénység volt. És én emlékszem, abban az időben az ilyen harmadosztályú vagonban a csomagtartó ilyen élére állított deszka volt, én abban ágyaztam meg, és fönt aludtam, mert tudtam, hogy ott nem fázom meg. A lényeg az, hogyha reggel megállt a vonat, nekem kellett trombitával fújni a sorakozót. Utána megérkeztünk Ukrajnába, a nevét már nem tudom annak a helységnek. Ukrajnában megálltunk, kiszállítottak, volt egy erdőség, ott mindenkinek a földön kellett aludni. De még egy szerencsés dolgot kell elmondani! Ezt a fölsorakozott ezredet kettéosztották. A fele került egy Gecső nevezetű századosnak, egy velejég romlott gazembernek a kezébe, és az én századom pedig egy másikhoz. Egy Emberhez! [Különös nyomatékkal ejtette ezt a szót, evvel hangsúlyozta az említett személy emberségét. – A szerk.] Erre mondtam, hogy az életem szerencsés, fej vagy írás! Volt egy barátom, a Jakab Laci, azt hiszem, már nem él. Ketten egy bokorban feküdtünk, nekem volt jó viharkabátom, a fejem fölé kiraktuk, azt tettük a fejünk fölé, mert néha esett az eső. Ilyen földbe vájt mit tudom én, min feküdtünk. Aztán elkezdünk gyalogolni.

Gyalogoltunk, a század ment, konyha volt velünk, kegyetlenség nem volt. Kurszkon keresztül egészen elmentünk Sztarij Oszkolig [Város, Ukrajna és Oroszország határán, 100 km-re Kurszktól. – A szerk.]. Legmesszebb itt voltunk. Fél évig itt voltam. Ez volt a végállomás. Innen már visszafelé jöttünk. Ez körülbelül Dontól lehetett, a doni fronttól olyan 50 vagy 100 kilométerre. Kijeven keresztül mentünk, arra gyalogoltunk, és ott letelepedtünk. És megint csak szerencsém volt. A keretlegénység tudta azt, hogy én katona voltam azelőtt. Előléptettek ott a keretlegénységből őrmesterré hármat. És azoknak a fegyverzetük revolver volt. Nem értettek hozzá. Elkezdtem a revolvért szétszerelni, megpucolni, kezelni.

Az egyik őrmester *ember* volt! A nevét is megmondom, Hanzrik, a keresztnévére már nem emlékszem. Egyébként úgy hallottam, Újpesten volt segéd-házfelügyelő, de *ember* volt. És hogy mennyire *ember* volt, azt megmutatta a későbbiekben. Maga mellé vett engemet csicskásnak. Az olyan, mint a tisztiszolga. Sztarij Oszkolban, hogy a század letelepedett, reggeli sorakozókor nekem bent kellett maradnom az őrmesterem szállásán, neki készíteni ebédet. És a fölsorakozás után kettéosztották a felét a németeknek, felét a magyaroknak dolgozni, mert Sztarij Oszkol volt a 2. honvéd gyalogezred ellátója. Az ellátó alatt azt kell érteni, hogy ott voltak a csizmák, bakancsok, kaja, minden, ami a hadseregnek kell, kinn a Donnál lévő hadseregnek az ellátásához. A fiúk mindig jöttek hozzám, én voltam a hírközpont. „Ne szarjatok be, gyerekek, haza fogunk menni élve!” Kimentek a raktárba dolgozni. Álljanak félre, akik a németekhez tartoznak és akik a magyarokhoz. Kettévágták a csapatot, ezek a magyarhoz, ezek a némethez. Mindenki a

németekhez akart menni, mert a németek azt mondták: „Itt van két vagon, kirakjátok, utána leülhettek!” A magyar azt mondta: „Két vagont kirakni, aztán söpörni, pakolni...!” A magyaroknál nem volt pihenés, mindig találtak valami elfoglaltságot. A magyar ellátónak volt az a raktára, ahol a fiúk dolgoztak. És oda érkeztek be vagonok, azokat kellett kirakni vagy berakni.

Sztarij Oszkolban én egy orosz családnál voltam elszállásolva. Egy néni volt, volt egy talán 13 éves kislánya meg egy talán 10 éves fia. Ott laktunk mi, az őrmester meg én, az volt a szállásunk. Fél évig laktunk ott. Nagyon jól összebarátkoztunk. Én mindennel elláttam őket. Mi dolgoztunk az ellátóban, senki nem tudott a háború állásáról. Egyszer csak megjelent egy magyar katona, sapka és fegyver nélkül, üvöltve. Jönnek az oroszok, jönnek az oroszok! A nő, mikor mondták, hogy „Vigyázzatok, itt áttörték a Dont, jönnek az oroszok!”, azt mondja nekem – Borisznak hívott –, „Téged eldugunk”. Vett nekem egy rubáskát [orosz: ing]. Aminek oldalt van a gombja, magas nyaka van. Azt mondja: „Ellátunk téged mindennel, maradj itt! Semmi bajod nem lesz! Mondom, sajnos az édesanyám Budapesten vár engemet, muszáj elmenni”. Hát a század persze összecsomagolt, és másnap elindultunk visszafelé. Gyalog persze. A drága magyar okosaink az ellátó raktárát visszavonuláskor „elfelejtették” kiosztani, fölgyújtották az egészet. Olyan kemény tél volt, legalább volt 20 vagy 30 fok. Tiszta hó volt minden. Persze gyalog, a honvédek szekérrel, mert volt a tábornak szekere. És én pedig vigyáztam az őrmesteremnek a szajréjára, amit szedett össze, ilyen számovárok, amiket becsomagolt. Egy szekérre tette fel, egy ló, egy fiú meg én mentünk ezzel, hazafelé az úton ezen a szekéren ketten voltunk Jakab Lacival. A magyar katonák egy kicsit féltek, mert hallották, hogy a brjanszki erdőben, ahol vonult vissza a sereg és mi, a munkaszolgálatosok [Brjanszkot 1941 őszén elfoglalták a német csapatok. A város körüli erdőkben 1943-ig jelentős partizánközpont volt. – A szerk.], ott rengeteg a partizán. Mivel tudták, hogy én voltam katona, adtak egy őrmesteri zubbonyt, hogy vegyem föl, hogyha netán a partizánok megtámadnak, akkor ne a tiszteknek legyen baja. Inkább engem támadjanak meg [A honvédelmi minisztérium 1942 márciusában adott ki rendeletet arról, hogy a zsidó munkaszolgálatosoknak a saját polgári ruházatukat kell viselni, és erre sárga karszalagot kell varrni, de sok alakulatnál már 1941 végétől elvették a zsidóktól az egyenruhát. (R. L. Braham: A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003, 31. old.) A visszavonuló sereg a tisztjeit úgy védte, hogy munkaszolgálatosokat öltöztettek katonai ruhába. – A szerk.].

Elindult a visszavonulás. Mikor az [oroszok] áttörték a német frontvonalat, visszafele vonultunk a hóban a szekérrel, ami az őrmesteré volt. Azt mondtam mindig, én ezt túlélem, ebben biztos voltam! És amikor a szekér mellett a barátom ült a kocsin, én mindig direkt gyalog mentem mellette, csak gyalog. Jó kondícióban voltam, nem volt baj, hogy gyalogoltam. Jellemző egy mentalitás, hogy milyen emberek léteznek. A század utolért bennünket. Én őrmesteri egyenruhában voltam, a barátom pedig fönn a bakon ült mint kocsis. Az egyik magyar, nem tudom, milyen rangú katona, azt hitte, tiszt vagyok: „Mondd, bajtárs, mért hagyod ott azt a büdös zsidót a szekéren ülni?” „Majd hülye leszek oda ülni!” – válaszoltam, hisz a mozgás kicsit melegen tartott. Mentek tovább! Ilyen emberek is léteznek. Miért, a zsidó nem olyan ember, mint a másik? Én a mai napig nem tudom megkülönböztetni, hogy egy magyar, egy horvát, egy szerb!

Később az út mentén láttam megfagyott embereket. A szél volt a legrosszabb. Nem volt játék az a menet. Oroszországnak az a része, ami az Ural és Európa között volt, tulajdonképpen síkság. Az oroszok a városokat hegyre építették. Zsitomir és Berdicsev [városok Ukrajnában] mellett jöttünk hazafelé. Megyünk a századdal, rendes lépésben igyekeztek, az én lovam meg legyengült, mert

nem tudtunk mit adni neki, úgyhogy mi lemaradtunk a századtól. Az őrmester a századdal volt akkor, neki ott volt a helye. Eltűnt a század. Ketten maradtunk, a Jakab Lacival. Igen ám, de a ló néha össze akart esni. Isten bizony, nem tudom, mit szólna egy gazda hozzá, fogtam a ló lábát és kiegyenlítettem! Megyünk, mendegélünk, lépésben. Elérkezünk egy faluhoz. Még azt kell mondanom, hogy útközben találkoztunk egy-egy orosz paraszttal. Kint megtanultam oroszul. Nem grammatikailag, de rengeteg orosz szót! Kérdeztem az orosztól: „Hány kilométer a szomszéd falu?” Az a három-négy kilométer azt jelentette, hogy estére odaérünk. Tényleg, egy lakott terület, egy ház is volt, lakatlan, bementünk. A lovat is bevittük a házba. A ló összeesett, nem tudtunk enni adni neki. Szedtünk valamit össze, kicsit lábra állítottuk, reggel elindulnánk. Kijöttünk a házból. Csak hó. Magas, majdnem térdig érő, és főleg hideg volt. Törtük a fejünket. Merre mehettek? Magyarország innen nyugatra van, néztük a nap állását, elindultunk nyugat felé. Ott nem volt út, ami igazított volna, semmi. Egy napi gyaloglás után elérkezünk egy helyre. Megkerestem a tarosztát [sztaroszt, orosz: falusi elöljáró, bíró], az a falunak a polgármestere. Mondom neki, nekem van egy egészséges lovam, csak éhes. Szeretném kicserélni. Azt mondja, lehetne, de a németek mindent elvittek. Várjon csak, a péknél van egy rühes ló. Mondom, nekem az is jó! Megkaptuk a rühes lovat, azzal mentünk tovább, és otthagytuk neki azt a lovat. Mentünk tovább, és egyszer csak utolértük a századot. Azok megálltak pihenni valahol. Nem volt kajánk, ők vitték magukkal az élelmet. Amikor utolértük a századot, onnantól velük gyalogoltunk, gyalogoltunk, egészen Kurszkon keresztül, Zsitomir, Berdicsev, Ivnya [?], Szumi, Tarnopol [ma: Ternopil] [városok Ukrajnában] – ezek a nevek megmaradtak a fejemben, ezek a helységek, hogy milyen sorrendben volt, nem tudom, de ezeken mentünk keresztül. Sose felejttem el, Kurszkon megyünk keresztül, mi gondja volt egy magyar katonatisztnek? Megállította a bakát, aki nem tisztelgett neki rendesen. Megigazította a zubbonyának a gombját, nincs rendesen! Ilyenen járt az esze akkor, amikor a Donnál meg estek el az emberek. Mentünk Kurszkon túl gyalog tovább Ukrajnába, [Sztarij] Uzsicára [a Dnyeszter és a Uzsica folyók találkozásának közén található település – A szerk.]. Itt telepedett le a tábor, a század. Mentünk legalább egy hétig, mentünk, mentünk, és menet közben én az őrmesternek mindig szereztem szállást. Nekem volt egy elgondolásom, mert tudtam azt, hogy rengeteg a tetű, és az élet alfája meg ómegája ott kint a tetű. Minden parasztházban volt olyan veranda, csukott veranda, ami szögletes. Ott aludtunk a fapadon, mert azt le tudtam tisztítani. A parasztok meg a piecskán [orosz: kemence], ami nálunk a búboskemence mellett lévő rész, azok ott aludtak. Legalább harminc helyen szálltunk meg az egy hónap alatt. Mert az egyik falutól a másik faluig volt 15–20 kilométer. Az reggeltől estig tartott körülbelül, míg megtettük. Az út szélén mindig ott feküdtek lovak. Érdekes, az ember jobban bírta a fáradságot és a nélkülözést, mint a lovak. Lovakat nagyon sokat lehetett látni elhullani, embereket kevesebbet.

Jólelkű, egyszerű, jószívű emberek az orosz parasztok, én sose felejttem el. Egyik helyen kérdezgettem a háziasszonyt, az öregasszonyt, hogy éltek, mint éltek. Két gyereke volt, elvitték a németek Németországba dolgozni. Mondom, nekem meg rettenetesen fáj a gyomrom. Azt mondja: „Gyere!” Kivitt a kertbe, leszakított egy fokhagymát, egyed meg! Megettem a fokhagymát, öt percen belül megszűnt a gyomorfájásom. Sajnáltni való szegény emberek voltak, mint általában a falusiak. Különösen, mikor mondtam, hogy én munkaszolgálatos vagyok. [Hanzrik őrmester részéről] nem volt semmi megkülönböztetés. Semmiféle zsidózás vagy megaláztatás vagy ilyesmi nem volt. Szigorú fegyelmet tartott, ezt meg kellett szokni.

Mindenütt kivétel nélkül nem ellenségesség, hanem a jóindulat tükröződött a parasztoktól. Ők mondták meg, hova feküdhetek. Az egyik orosz nőnek elmeséltem, hogy annak ellenére, hogy én katonaruhában vagyok, én egy zsidó munkaszolgálatos vagyok. És azt mondja, őneki is vannak gyerekei, a németek elvitték, és nagyon sajnál bennünket.

[Sztarij] Uzsicán a századot elszállásolták egy iskolába. Igen ám, de én akkor már kocsis voltam. És volt a századnak öt kocsija, mi jártunk élelmiszerszerzésre a hadtáphoz, ahol fölveltük az élelmet, és vittük a táborba. Mi megállapodtunk abban, hogy ott fekszünk majd egymás mellett az istálló felső részén, ahol volt valami szénaféleség, úgy, hogy egymás között legalább egy fél méter távolság legyen. Mert ha az egyiket megtámadja a tetű, az ne menjen át a másikra. Mind az öten túléltek.

Reggelenként bementünk a századhoz, mi, az öt kocsis reggelizni. Minden reggel ki voltak téve az éjjel meghalt gyerekek, barátaink [munkaszolgálatosok]. Azokat kellett fölrakni a szekérre, és elvinni Dorosinibe, a kórházba. Frászt kórház! Az egy fapajta volt. Volt, amelyiknek még mozgott kicsit a hasa is! Volt köztük halott, nem halott, sok haldoklót a halottak közé soroltak. Mert ezek miben haltak meg? Flekktífuszban [A flekktífusz vagy kiütéses tífusz – magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.]. Ez a járvány dühöngött, és ez pusztította el legalább a harmadát a zsidó munkaszolgálatosoknak. És ennek a tífusznak a tetű volt a terjesztője. Ez volt minden reggel, legalább két hétig, hogy vittük a halottakat. Mit csináltak a végén, amikor már majdnem minden elveszett? Fölgyújtották! Ott volt egy pár orvos is. Szintén munkaszolgálatos orvos, aki kezelte, akit még lehetett. Benn égett az egész, aki ki akart menni, azt lelőtték! Ez volt a kórház! [„A magukat tífuszosnak valló vagy valóban tífuszos munkaszolgálatosokat ezerszám irányították Dorosini kolhozfaluba, amely Kijevtől nyugatra feküdt (...). Itt egy hevenyészett karantén – »kórház« – működött, amely egy téglapépület néhány szobájából állt, s a legtöbb beteget nyitott pajtákban helyezték el. A karantén területét drótsövénnyel kerítették körül. Tucatnyi ember halt meg naponta, a tetemeteket a közeli istállóban rakták halomba. 1943. április 30-án, a zsidó húsvét utolsó napján a hatóságok úgy határoztak, hogy a járványt véglegesen leküzdik. Az egyik pajtát, benne körülbelül 800 munkaszolgálatossal, felgyújtották. Égő fáklyákként ugráltak ki a szerencsétlen betegek a lángoló épületből, ekkor a keretlegények géppuskából tüzet nyitottak rájuk. Tucatnyi sebesültnek sikerült elmenekülnie. Amint a dorosini rémtett híre eljutott Nagybaczoni Nagy honvédelmi miniszterhez, azonnal kijelölt egy katonai bizottságot, elrendelte a vizsgálatot a tűz keletkezésének és a felelősök személyének megállapítására. A vizsgálat eredményét összegző jelentés szerint senkit sem terhelt felelősség, (...), a »tüzet az okozta, hogy a zsidók közül néhányan dohányoztak«. (...) nem történt említés arról a vérfürdőről sem, amelyet a pajta köré vont keretlegények rendeztek.” Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/. – A szerk.]

Volt motozás elég gyakran. Ugye létezik a tábori bíróság. És nálam is – mondok egy számot – találtak 200 pengőt. Eldugtam, jó, ha van nálam pénz! Ilyenek voltunk talán nyolcan, akik eldugtak valamit. Nyolcunkat elvittek a tábori bíróságra, és a legtöbbünket másfél-két év börtönbüntetésre ítélte a hadbíróóság valutakijánlás büntette címén. Mert külföldön voltunk, nem Magyarországon, ahol a magyar valutát tartottuk. Elvették, és elítéltek, aztán később, amikor hazaértünk, be is börtönöztek.

Talán egy hónapig voltunk [Sztarij] Uzsicában. Onnan vonattal tudtunk jönni Európába. Mikor megérkeztünk Magyarországra, 1943 ősze, novembere lehetett. Az egész századot, akik még megmaradtunk a nem tudom, hány ezer emberből, vesztégzárba tettek természetesen, ez érthető is, Jászberényben. A tetűk miatt. Abban az időben a Kállay-kormány volt uralmon itt Magyarországon [Kállay Miklós 1942. március 9. és 1944. március 21. között volt Magyarország miniszterelnöke. – A szerk.]. A Kállay-kormány lényegesen enyhébb volt, mint aki előtte volt [Azaz: a Bárdossy-kormány. – A szerk.] Megjelent egy magas rangú katonatiszt, sorakozó! Összeírtak minket, akik ott voltunk a vesztégzárban, lehettünk talán ötszázan, négyszázan, körülbelül. Ő tartott egy olyan beszédet, hogy ezek a munkaszolgálatosok igenis a hazáért voltak kinn, és ezek a 2. honvéd hadsereg, egy nagy dumát vágott ki. Megkönnyeztük, olyan szépen beszélt. Utána volt még egy érdekes jelenet. Álljanak félre azok, akik nem voltak flekktífuszosok! Nyolcan voltunk, akik nem voltunk flekktífuszosok. Én olyan kondícióban voltam, le a kalappal. 32-33 éves lehettem és sovány. Nem voltam elhízva az orosz fronton. Akik kövérek voltak, azok elpusztultak. Volt köztük orvos, ügyvéd, mit tudom én, jó módban élők, azok az út felénél már elpusztultak. Általában a sovány emberek szívósabbak. Most vége a vesztégzárnak, mindenki mehet haza! Mi, akiket a hadbíróság elítélt, voltunk vagy nyolcan. A pénz miatt. Minket már a rabszállító teherautó várt. Nem mehettünk haza, hanem egyből vittek a Mártírok útjára, ott volt a honvédségi börtön [A Margit körúti katonai fogházról van szó. – A szerk.]. Bevittek a börtönbe, ez lehetett november közepe, 1943. Jött be hozzánk ügyvéd, mint egy normál börtönben. Zsolt Béla író ugyanabban a börtönben volt, mint én, ővele beszélgettünk [Zsolt Béla (1895–1949): író, újságíró. 1939-től a zsidótörvények miatt nem dolgozhatott újságíróként. 1942-től munkaszolgálatos. 1944-ben a nagyváradai gettóból hamis papírokkal kiszöktették, Svájcba menekült. 1945-ben hazatért, 1947-től a Magyar Radikális Párt országgyűlési képviselője. „Kilenc koffer” című könyvében (1947) felidézte a nagyváradai gettó világát.. – A szerk.]. Bent a börtönben maga köré gyűjtötte a fiatalokat, és tartott nekik előadást a kommunizmusról. Nem mentem oda, én egész életemben hogy úgy mondjam, tettem a politikára, nem érdekelt. Tízen voltunk egy cellában. És szerencsénk volt megint. Mondom, az élet egy fej vagy írás. Horthy Miklós névnapja – december 5. volt [Miklós nap december 6-ára esik. – A szerk.], ennek alkalmából amnesztiával szabadultunk. Akkor mehettünk haza! Nem kellett leülni a büntetést. December 5-én szabadultam, akkor hazajöttem. Ez volt 1943-ban.

A munkaszolgálatok közötti rész kiesett az emlékezetemből. Öt hónapot voltam civilben. Addig édesanyámmal éltem, semmi különös nem történt. A Váli utcai lakásban laktunk anyámmal. Ő készítette az ételt. Ebben az időben, mielőtt bevonultam a második munkaszolgálatra, német katonák költöztek a mellettünk levő házba, a Váli utcai iskolába. A mellette lévő házból – akkor még nem volt gettó – csillagos házba zavarták a zsidókat. Én akkor már bevonultam a munkaszolgálatra. Ott kellett hagyni a lakásunkat. Édesanyám a menyasszonyom szüleihez ment a csillagos házba, ha jól tudom, a Sütő utca 2-be [Ez a menyasszony nem azonos a későbbi feleséggel. Több szó nem esik róla. – A szerk.].

1944. márciusban kaptam a következő munkaszolgálatos behívót. Szerencsére egy pesti századhoz, a Légrády utcába kerültünk. A századnak az volt a feladata, hogy jártunk ki a Rákoskeresztúri temetőbe, a német hullákat temetni. Nekünk kellett ásni a gödröt, és mikor volt az ominózus honvédségi temetés, akkor nekünk félre kellett állni, messzire, hogy ne lássanak a németek. Utána betemetni stb. Ez ment kábé 3-4 hétig.

Megint a szerencse! Az egyik barátom bent volt a központi irodában, én meg rajparancsnok voltam, és Népszínház utcából induló villamossal jártunk a temetőbe. Emlékszem, Ormainak hívták. Mondom, Gyuri, te benn vagy az irodában, közel vagy [a hírekhez]! Én tudom, hogy Magyarországról van szállítás. Szólj, ha látod, hogy a századot viszik nyugatra, mert tudom, hogy el fogják vinni, hiába temetjük a katonákat. Abban a pillanatban, amint az irodán megtudod, hogy másnap bevagonírozzák a századot, akkor légy szíves, itt a Népszínház utcában az átszállásnál várjál engemet, és mind a ketten meglépünk. Így is történt. Nem volt nehéz, nem volt túl nagy fegyelem, én parancsnok voltam, nekem kellett volna vigyázni a többiekre, meglógtunk, egy éjszakát a Népszínház utca egyik padlásán töltöttük. Innen mentünk a Sütő utca 2-be, a csillagos házba, ahol megkerestük én az anyámat, ő a feleségét. Lényeg az, hogy a csillagos házban nagyon jól éreztük magunkat egy napig. Ott voltak lányok, mi, fiatal emberek néztük a lányokat, hát persze, csinos lányok voltak, udvarolgattunk. Családok voltak, de férfi nem volt. Mi voltunk ketten. Igen ám, de az egyik lánynak egy őrmester udvarolt. Azt mondja, „Fiúk – összejöttünk vele –, ne maradjatok itt! Nekem van egy télachos [télach, jiddis: szökés] századom. Ez egy nem nyilvánított század” – mondja. „Van konyhánk, minden, Fóton. Kiviszlek benneteket, és elrejtelek benneteket!” Ez egy Oroszországból visszavonult magyar katonai század maradéka lehetett, biztos leszakadtak valahogy, hát a visszavonulás alatt szakadtak szét az ezredek. [Bármilyen hihetetlennek hangzik is, a német hadsereg összeomlásának küszöbén, a teljes káoszban ez könnyen előfordulhatott. – A szerk.]

Kivitt az őrmester. Másnap reggel a házat evakuálták. A téglagyárba vitték az embereket, onnan pedig a gettóba. Másnap mi már Fóton voltunk, ott találkoztunk másokkal is, akikkel együtt bujkáltunk tovább. Egy parasztházba kerültünk. Nyitva volt az ablak. Az ablak alatt ott feküdtünk a szénán öten, fiúk. És az ablak előtt sétáltak, hallottuk, hogy németül beszéltek, német katonák jöttek-mentek. Feküdtünk, ha jól emlékszem, öt napig. A parasztok otthagytak bennünket, mert őnekik nem volt pincéjük, elmentek egy utcával arrébb ismerősökhöz, ahol volt pince, ott húzták meg magukat. Mert akkor már bombázások voltak. Ha egyszer benyitnak a németek – megint csak a szerencse dolga! –, egyrészt azért lőnek le, mert katonaszökevények vagyunk, volt egy törvény abban az időben, hogy a katonaszökevényeket agyonlőni! Másrészt, mert zsidók vagyunk. Egyszer csak halljuk, „davaj, davaj!” [orosz: gyerünk, gyerünk]. Ezek már oroszok? Kinyitottuk az ajtót, bejöttek az orosz katonák, voltak vagy négyen-öten. Oroszul beszéltem velük. Honnan jöttetek? Vác felől – mondták. Jól van! – mondtam a fiúknak, fölöltözködni, ha elmentek, mi arra megyünk, amerről ők jöttek. Ide a németek vissza fognak jönni! És mennyire igazam volt? Fótot visszafoglalták a németek. Volt abban az időben, hogy Budáról eljöttek ide, aztán visszamentek, aztán megint jöttek, ahogy a harc alakult. Másnap visszajöttek a németek, aztán kirúgták őket. [A német hadvezetésnek nem sikerült a Dunától északra megállítani a szovjet előrenyomulást. December 9-én elesett Balassagyarmat, és a 6. harckocsihadsereg bal szárnya Vácnál kijutott a Dunához. A főváros napokig szinte védtelen volt északról. Günther von Pape vezérőrnagy, a Feldherrnhalle hadosztály parancsnoka azonnali ellentámadás mellett döntött. Fótot visszafoglalása a II. ejtőernyős zászlóalj feladata lett balról Feldherrnhalle egységek, jobbról a magyar 10. gyalogoshadosztály segítségével. December 13-án 10 százalékos véres veszteség árán sikerült visszafoglalni Fótot, de 14-én este ismét fel kellett adniuk. – A szerk.] Mázlink volt, elmentünk Vádra. Jelentkeztem ott az orosz parancsnokságon. Dolgoztunk nekik: én a szállásban a lepedőket rendeztem, az átutazó katonáknak a szállását rendeztem. Ez tartott legalább egy hétig. Mondtam, adjatok nekem bumáskát [orosz: 'papírdarab'], hogy itt dolgoztam. Igazolványt kértem. Adtak. De

végül nemigen használtam.

Mikor elindultunk Vácról, valahogy, valahol az úton szereztünk egy kis ródli, húztuk és azon volt a mi holmink, hogy ne kelljen a hátunkon cipelni. Sose felejttem el, Hatvanban egy erdőn megyünk keresztül, és halljuk, mi, akik már keresztülmentünk mindenben, Oroszországon, Ukrajnán, olyan rafináltak voltunk, hogy mi már mindenhez tudtunk alkalmazkodni. És fiatalok voltunk! Magyar hangokat hallunk. Gyorsan berohantunk az erdőbe, és lefeküdtünk a földre. Néztük. Akkor hajtották Magyarországról a málenkij robotra a népséget. Volt köztük katonatiszt, lehetett látni a ruháján, volt köztük civil is. Mi lapultunk ott a hóban, elvonultak, mi mentünk tovább, jöttünk Pestre. Megérkeztünk Zuglóba, ahol van a vasúti fölüljáró. Az oroszok elkaptak! Elvezényeltek minket krampácsolni a síneket. Mentünk dolgozni egy órát vagy másfél órát. Én egy orosz katonához odavágódtam, kezdtem diskurálni, így, úgy, amúgy, honnan jövünk, hova megyünk. Fiúk, az oroszokkal megállapodtunk, hogy elmegyünk uzsonnázni, jövünk vissza! Mind az öten elmentünk, meglógtunk. Isteni szerencse! Keresztülmentünk már mindenben. Utána hazamentünk, az anyámat megtaláltam. És a barátom, Ormai is megtalálta a feleségét. Ezután jött a civil élet lassacskán. Mondtam, az én életem fej vagy írás!

Mikor hazajöttem, a régi szomszédokkal nem találkoztam, édesanyámat megleltem, kaptunk egy társbérleti szobát. Mi laktunk társbérletben anyámmal egy szobában. Nagyon rendes idős házaspárral voltunk társbérletben egy kétszobás lakásban, az Ó utcában. Amikor építettek pontonhidat [Budapest ostroma során a visszavonuló német csapatok minden dunai átkelőt fölrobbantottak. Amíg az újjáépítés be nem fejeződött, pontonhidak szolgálták az összeköttetést. Három közúti és egy vasúti hadi ponton épült. A közúti pontonok közül az első az Erzsébet-híd roncsai mellett épült Petőfi pontonhíd néven. A pesti népnyelv csak „Böske-híd” néven emlegette. A másik két pontont 1946 tavaszán építették. Az egyik a Margit-hídat helyettesítette, ezt nevezte a népnyelv „Manci-hídnak”, a másik a mai Petőfi-híd pótlására épült. Ennek a pestiek nem adtak nevet. – A szerk.] a Dunára, akkor átmentem Budára, akkor már lehetett átmenni, de persze gyalog, megnézni a régi lakásomat. Becsengetek, ki nyit ajtót, egy volt katonatársam. Neki utalták ki. Ő menekült volt valahonnan, és oda költöztették! De még a háború alatt. Üdvözöltük egymást, mondtam, én vissza akartam kapni a lakást, de hát én nem bántom ezt, két gyereke van neki.

A feleségem 1921-ben született, Kaposvárott [A Somogy vm.-ben lévő rendezett tanácsú városnak 1920-ban közel 30 000 fő lakosa volt. Vallásfelekezet szerint a lakosok túlnyomó többsége római katolikus volt (79%), a második legnagyobb felekezet az izraelita volt, 1910-ben a lakosok 14%-os, 1920-ban 11%-os arányával. – A szerk.], Kaufer Zsuzsa leánykori néven. Testvérei nem voltak. A háború előtt végeredményben diák volt. Elvégezte a polgári iskolát. Azt is tudom, hogy ő tanult ilyen fűzőkészítést. Abban az időben nagyon divat volt a nőknél a fűző. A régi papírok között láttam az igazolványát, amiben elismerik, hogy fölszabadult mint hivatalos fűzőkészítő. A feleségem szülei átlagos polgári életet éltek, nem jártak templomba. A feleségem a második világháború előtt, 1940-ben férjhez ment Braun Róberthez, aki Csepelen az Egyesült Izzónál dolgozott mint vegyészmérnök [Az Egyesült Izzó és Villamossági Rt.-nek Csepelen soha nem volt gyára, viszont volt gyára Aschner Lipótnak, az Egyesült Izzó vezérigazgatójának. Az interjúalanyt talán az tévesztette meg, hogy a csepeli papírgyárat 1923-ban Neményi József gyáros és Aschner Lipót alapította. – A szerk.]. Éltek együtt talán 1 évet, és utána behívták a férjét munkaszolgálatra, ahol el is pusztult. Ennyit tudok róla. A feleségem a háború alatt az Elnök utcai raktárban, az egy katonai raktár volt, ott dolgozott. Ilyen közmunka volt, zsidó lányok végezték, katonaruhákat varrt.

[Munkaszolgálat volt. A VIII. kerületi Elnök utcában a későbbi Május 1. Ruhagyár elődje, az 1913-ban, eredetileg katonai varroda és ruharaktár funkcióval létrehozott gyártelep volt, amelyet 1930-ban alakítottak át ruhagyárrá. – A szerk.]. Onnan vitték a gettóba. Tudom, hogy a Zsuzsi ott szabadult föl a gettóban.

A feleségemmel úgy ismerkedtünk meg, hogy volt a Kereskedők Országos Szövetsége, ez szervezett egy rendezvényt. Ott találkoztam vele, egy magas, ősz hajú férfi volt vele, az apja. Ott ismerkedtünk meg. Jártam föl hozzájuk, meghívtak magukhoz. És összebarátkoztunk. 1947-ben esküdtünk a VI. kerületi elöljáróságon. Csak polgári esküvőt tartottunk. Nem tudom, hol voltunk nászúton. Gyermekeink nincsenek. Nem akartunk. S ma a feleségem határozottan kijelentette, hogy hála istennek, mert ebbe a világba zsidó gyereket szülni bűn lett volna.

Mikor megnősültem, 1947-ben az Aradi utcában laktunk egy háromszobás lakásban. A ház nagyon romos volt, maga a lakás szép, utcai lakás volt. A lépcsőház úgy nézett ki, azt nem lehet elképzelni. Az egyik szobában én a feleségemmel, középen volt a hall, és anyukám volt egy külön szobában. Persze mindvégig leveleztünk Imivel. S anyuka azt mondja, mikor már látta, hogy az én dolgaim is elrendeződnek, ő kimenne az Imihez, így beadtuk a kérvényt még előtte lakáscserére. Abban az időben az volt, hogy akinek egy szobával több volt a szükségesnél, azt oda kell adni társbérletbe, ezért egy éven belül akartunk lakást cserélni, végül találtunk egy megfelelőt Kelenföldön. Mi ide kerültünk [1952-ben költöztek el az Aradi utcából], gyönyörű szép, zöldövezet. Itt folytattuk az életünket. Itt se meleg víz, se hideg víz, se fűtés nem volt, amennyit én fűtöttem, az volt. Jó volt. Anyuka először, mikor beadta a kérvényt, elköltözött egy barátnőjéhez, hogy mi el tudjuk cserélni a lakást, de elutasították. Második beadásra megengedték. Anyuka kiment Renóba, és ott is halt meg 88 éves korában.

Aztán már elegendő volt, hogy nincs víz, fűtés, elkezdtünk másik lakást keresni, de egy évig jártunk utána, míg a végén találtunk egy megfelelő helyet. Ez egy kis lakás, másfél szoba-hallos, akkor nagyon jó volt. 1952 óta itt lakunk a XI. kerületben. Számtalanszor megyek el a ház előtt, ahol gyerekkoromban éltünk.

Az idősebbik bátyám, György a háború után tisztviselőként helyezkedett el itthon. Abban az időben, 1945-ben elég volt az, ha valaki írni és számolni is tudott. Azt tudom, hogy tisztviselő volt többek közt a Csemege Nagykereskedelmi Vállalatnál. Aztán volt valamelyik gyárban is tisztviselő. Gyuri szürke katona volt itt, Magyarországon. Dolgozott itt, dolgozott ott, volt egy nagyon jó felesége, és van egy kislánya, aki ma már nyugdíjas. Ő az egyetlen élő rokonom, mert nekem se gyerekem, se más rokonom nincs. Nem volt gyerekünk, senki. Ő az egyetlen, aki kétnaponként telefonál.

A háború után civil élet kezdődött. Akkor még a Rákosi korszak előtt egy olyan szabadság, egy intervallum volt, amikor félig nyugati, félig keleti, mindenki azt csinált, amit akart [lásd: a koalíció évei Magyarországon, 1945–1948]. Én önállósítottam magam a Belvárosban. Szereztem egy kis pénzt. Egy idős néninél, az üzletének egy részében kezdtem el kereskedni, sajnos ugyanazzal a cikkel (divatáruval), amivel ő. Nem bírtam sokáig, másfél év után tönkrementem. Mások arannyal kereskedtek, azok meggazdagodtak. A jó kereskedők meggazdagodtak, én tönkrementem. Nem voltam kereskedőtípus annak ellenére, hogy az apámnak a vénája kereskedő volt. A feleségem apukájának volt egy textil-nagykereskedése a Rumbach Sebestyén utcában, a feleségem ott dolgozott, és miután tönkrementem, én is odamentem.

A feleségemmel jártunk feketét inni, a Király utcában volt egy cukrászda. Mivel olyan sok munkám nem volt, a cukrászdában beszélgettünk, jóba lettünk a cukrásszal, és az fölvettem engemet üzletszerzőnek. Adott egy táskát, benne különféle süteményeket, amivel jártam a várost – és ami estére maradt, azt persze otthon megettük. Igen ám, csak jött az államosítás, a cukrászdát államosították [lásd: államosítás Magyarországon]. Engem is államosítottak. És akkor jött létre az Édességbolt Vállalat. Engem ott alkalmaztak, számlázási osztályvezetőnek tettek, tudták, hogy érettségiztem, abban az időben szedték össze a képzeteket. Adtak mellém 6-7 nőt számlázásnak. Ilyen hosszú asztalnál ültünk. Azok között volt takarítónő, volt entellektüel is. Ők írták a számlákat.

Tehát az Édességbolt Vállalatnak számláztunk. A vállalat adta a kiskereskedő cukrászatoknak a számlákat. Egyik alkalommal bejön az igazgató, nagyon rendes ember volt. Bejön hozzánk és azt mondja: „S. elvtárs, fáradjon be az irodámba.” Mit akarnak tőlem? Bementem az irodába, ott fogadott még két férfi. Bemutatott. Azt mondja, az urak az adófelügyeletről vannak itt, és följelentik a vállalatot azért, mert a vállalatnak van 16 teherautója, és ennek a 16 teherautónak a nyilvántartása és ügyintézése... Igaz, hogy van egy gépkocsi-előadó, de nincs semmi a helyén. Azért hívtuk magát, mert tudjuk, hogy van jogosítványa. Tudták, de nem tudom, honnan. Ha maga elvállalja ezt a munkakört, akkor adnak egy hónap laufot, és nem jelentik addig föl a vállalatot. Vállalja? Vállalom. Mért ne vállaltam volna, volt ott egy gépkocsi-előadó, de nálam fiatalabb. Utána szedtem be az összes „Magyar Közlöny”-t, ami ezzel kapcsolatban van, otthon átolvastam, megtanultam, és ugyanakkor indult egy tanfolyam, erre a képzésre indította a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium, rögtön beíratott a vállalat. Attól kezdve én a vállalat gépkocsiparancsnoka voltam. Rendbe kellett szedni az összes iratot, menetlevelet. Csináltam nyilvántartást.

Az Édességbolt Vállalat szállítási részlegét beolvasztották a FÜSZÉRT Szállítási Vállalatba. Annak volt 150 autója. Ott voltam egy fél évig. Aztán a FÜSZÉRT Szállítási Vállalatot beolvasztották a Belkereskedelmi Szállítási Vállalatba. Ott is volt vagy 150 teherautó. Lett kábé 300 teherautó. Mind a két helyen olyan volt a gépkocsi-előadó, hogy semmi nyilvántartás, semmi ügyintézés, természetesen kit tettek meg? Engem! A Belkereskedelmi Szállítási Vállalat a Máriás utcában volt. Az országban volt valami 5 vagy 6 helyen kihelyezett részlege, amiről semmi nyilvántartás. Az égvilágon soha, senki nem mondta nekem azt, amit a Gecse elvtárs mondott, mikor elindultunk Ukrajnába, hogy én egy rohadt, bűdös zsidó vagyok! Senki! Nekem a kollégák ugyanolyanok voltak, mint én. Szóval nem volt differencia. Volt vagy 300 sofőr.

Nekem ajánlottak annak ellenére magas funkciókat, hogy nem voltam párttag. Tudni kell, hogy 1946-tól kezdve egészen 1956-ig, de még tovább is, a rendszerváltozásig, a párttagokból nevezték ki a különböző funkcionáriusokat. Nekem is akartak adni funkciót, de mondtam, köszönöm szépen! Én inkább maradok szürke katona. Amit csinálok, azt csinálom, amit nem, nem. Nem kellett agyondolgozni magamat.

Jött aztán 1956 [lásd: 1956-os forradalom]. 1956 októberében beutaláson voltunk a feleségemmel Parádon [vagyis szakszervezeti beutalóval üdültek]. Letelt a két hetünk, igen ám, de közben jött a forradalom. Mi nem tudtunk róla, mert Parádon voltunk. De megtudtuk, hogy Recsket kinyitották. Recsk meg közel volt Parádhoz. Nem tudtunk hazajönni, nincs közlekedési eszköz. Hát éjjel-nappal őrseget álltunk, mert tudtuk, hogy Recskről szabadultak ki a köztörvényes bűnözők is, nem csak a politikai elítéltek [A recski munkatáborban nem voltak köztörvényes bűnözők. Az megtörtént, hogy különböző börtönökből a forradalom során köztörvényes bűnözők is távoztak. Lásd még: recski

kényszermunkatábor. – A szerk.]. Letelt a két hetünk. Elláttak még 2-3 napig. Mivel Parád a Mátrában van, a galyatetői szállónak meg a többi nagyobb szállónak az élelmiszer-ellátását a BSZV kihelyezett kocsija látta el Gyöngyös és Kékes között. Megállapodtunk a sofőrrel, hogy mivel a családja neki is Budapesten van, szépen hazamegyünk. November, havazás, tél, hófúvás. A teherautó eljött értünk Parádra, lementünk Hatvanba, és onnan jöttünk haza. Elég zűrös volt, még a gépkocsivezető is alig látott, olyan hófúvás volt. Ezt azért mondom, hogy a kapcsolatunk a BSZV-n keresztül volt. Ez segített bennünket ki akkor.

Erről a munkahelyemről egyébként 1956-ban teherautók indultak Bécsbe. Vitték ki egymást az alkalmazottak. Aki akart a munkatársaim közül, az mehetett. Akkor úgy volt, hogy aki akart, ment! Én nem akartam, mert itt volt akkor már a feleségem, az anyám is itt volt még, aki nekem mindenem volt. Kivitték a fiúkat, akik akartak menni, az autók pedig másnap visszajöttek, azok, akik nem akartak disszidálni, azok visszahozták a kocsikat.

1956 és 1957 között jött egy rendelet, hogy az ország valamennyi hivatásos tehergépkocsivezetőjének kötelező levizsgáznia az új KRESZ-ből. Hát ezeknek, akik ezt fogják csinálni, a Közlekedési és Postaügyi Minisztériumban kell levizsgáznuk. Hát kiszúrtak engemet is, mert már nevem volt a minisztériumban, tudták, hogy ez egy neves fickó! A minisztériumból is volt pár fiú, úgyhogy kábé nyolcan voltunk. Én hazamentem, és úgy tanultam, mint egy diák. A feleségemnek, aki abszolút nem értett ehhez, a kezébe adtam a könyvet, kérdezz ki! Föl kellett sorolni olyan helyet – csak egy példát mondok –, hol kell különös figyelemmel közlekedni. 16 hely. Például alagút, szűkebb utca. Megtanultam. Mentünk a KPM-be, levizsgáztunk, nagyon drukkoltunk. Mert a minisztériumban én egy vállalati előadó voltam, sikerült! Levizsgáztunk és az országot jártuk vizsgáztatni, nem tudom, hány ezer embert az egész országban, amit megfizettek fejenként, és talán nyolcan láttuk el. Persze azokat a hivatásos gépkocsivezetőket is, akik a Belkereskedelmi Minisztériumhoz tartoztak. Ez volt legalább kétezer ember. Ez tartott egy ideig. Utána 1962-ben kaptam egy parancsot, már említettem, hogy tudták, ennek a fiúnak van valami a fejében. Menjek be a minisztériumba. Az igazgató mondta: „S. elvtárs, a szállítási igazgatóságon alkalmazunk tégedet, mint főelőadót.” Bekerültem a minisztériumba a szállítási igazgatósághoz. Tartott talán két évig vagy egy évig. És akkor azt mondták, hogy jött egy rendelkezés, hogy a szállítási igazgatóság megszűnik, és lett belőle vállalati tröszt. Behívott az igazgató, azt kérdezte: „T., mit akarsz csinálni?” Két lehetőség volt, maradok a trösztnél, ahová tartoznak az összes belkereskedelmi szállítási vállalatok, üzemélelmezés, a könnyűipar, vagy mehetek a minisztériumba.

Így kerültem be a minisztériumba. De kihangsúlyoztam, hogy igaz, hogy bemegyek a minisztériumba, de nem vagyok hajlandó belépni a pártba. Tudniillik a minisztériumban az alkalmazottak 98 százaléka párttag volt természetesen. Bekerültem egy irodába, ott volt két aranyos kollégám, természetesen mind a kettő párttag. Pártgyűléskor én mehettem haza. Tetszett nekem. Nagyon rendesek voltak. Általában abban az időben gyakori volt a hivatali fúrás. Engem nem fúrt senki, mert ebben a szakmában, a belkereskedelemben én voltam egyedül! Nem volt rivális. Lényeg az, hogy hozzám tartozott a Belkereskedelmi Minisztérium 140 vállalata, és a 140 vállalat mindegyikében volt egy vagy két gépkocsi, egy-két teherautó. Ennek abban az időben a Közlekedési Minisztérium volt a felettese a közlekedésben. És ők írták elő, milyen nyilvántartás kell. Ezeket mind nekem küldték. Én évenként tartottam műszaki szemlét.

A munka mellett persze volt a magánéletem. Először is a testvéreim. Merem mondani, hogy ilyen jó testvért, mint az Imi, nem tudok még egyet elképzelni! Segített, a háború után az elsők között volt, aki küldött ide csomagokat. Az én anyámnak volt a segítője. Egyáltalában, olyan jószívű teremtés volt. 1956 után, három évenként jöttek ide látogatóba, akkor mindig részben nálunk, részben szállodában laktak, fent a hegyen, a Közalkalmazottak Szakszervezetének az üdülőjében. Ott voltunk egy hónapig, nagyon kellemes, nagyon jó volt. Voltunk Balatonlellén, találkoztunk velük egyszer Athénban, kint Amerikában elintézték egy hajóutat mindannyiunknak.

Az 1960-as években már lehetett venni magánszemélynek is személyautót. Nem egy fejes jött hozzám, [mert tudták, hogy ismerem a járműparkot]: „T., szívesen honorálunk tégedet, például Pécsen az üzemélelmezési meg ilyen meg olyan gépkocsit meg szeretném venni, mert én pécsi vagyok.” „Ne haragudjatok, soha senkinek, semmilyen adatot nem adok ki!” – mondtam. Nem azért, de engem nem lehetett korrumpálni. Kicsi volt a fizetésem, 20-án vagy 25-én majdnem mindig a barátomtól kértünk kölcsön, de akkor sem.

Egyszer a főosztályvezető magához kért az irodába. Mondta: „T., a miniszterhelyettes hozzájárulásával el kell vállalnod az ÁKF, magyarul az Állami Kereskedelmi Felügyelőség gépkocsiinak az adminisztratív dolgait meg mindent, ami ezzel kapcsolatos. És persze a megfelelő képzést. A minisztériumban minden évben tartottam az összes gépkocsi-előadónak előadást itt a Vigadó utcában. Tartottam másodállásban oktatást, ez azt jelenti, hogy velük együtt mentem vidékre. Plusz pénzért. Ez a plusz pénz arra volt jó... Szóval, az én drága jó anyám, aki kinn volt Amerikában már ekkor, tudta, hogy én autóbolond vagyok. Küldött nekem 300 dollárt, próbáljak autót venni valamiképpen. Akkor már lehetett személyautót venni. Budapesten járt egy németországi autókereskedő. Valahogy egy társaságban összekerültem vele. Megállapodtunk abban, hogy én az anyámtól Amerikából neki átküldetek 300 dollárt. Ezért nekem egy 500-as, nem nagyobb, 500-as Fiatot küld. Miért? Mert annak a legalacsonyabb a vámtétele. Az ÁKF-nél kapott fizetés pontosan fedezte a vámtételt. Én emlékszem, havi kétezer forintot kellett fizetnem. 24 ezer forint volt a vámja annak a kis kocsinak. Meg is jött a kocs Csepelre hajóval. Hát egy kis apró, 500-as. Aláfeküdtünk, föléfeküdtünk. A feleségem úgy hívta, hogy Pudvinka! Kisült, hogy 75 ezer kilométer volt a kocsi, és nem úgy, mint ahogy én megállapodtam a némettel, hogy 5 évesnél idősebb nem lehet. Ez 7 éves volt. Na de csoda dolog volt! Itt az utcában, mikor hazahoztam a kocsit, rajtam kívül még egy autó állt. Műanyag teteje volt a kocsinak, és az én drága jó, irigy honfitársaim, vagy nem tudom, hogy fejezzem ki... Szóval, a műanyag tető másnap reggel már föl volt vágva! A műanyag tető gumiból volt, összeforrasztottam, de sírtam. Kiskocsit 2 évig nem lehetett eladni, utána eladtam. Utána – a minisztériumban dolgoztam már akkor – kijártam azt, hogy kaptam egy Trabantot [A Trabant első típusát, a P70-t, amelyet 1954 és 1958 között gyártottak, 1956 után kezdték Magyarországon árusítani. 1964-ig három típusváltás volt a Trabant gyártásában, mígnem 1964-ben beállt a P601-es típus, amelyet változatlan formában állítottak elő a gyártás megszűnéséig, 1989-ig. Trabanthoz – akárcsak a többi típushoz – úgy lehetett hozzájutni, hogy az ember befizette a vételár 20 százalékát, és várta – sokszor három-négy évig – a kiutalást. – A szerk.]. Nem négy év várakozás után, hanem fél év várakozás után. A világ legboldogabb embere voltam. Szintén milyen boldog voltam akkor, mikor az első frizsidert meg tudtam venni! Az egy külön öröm volt, vagy bármi, ami egy kicsit a modernebb vagy könnyebb életet jelentette.

Ragyogó volt a minisztériumi főosztályvezetőm. 1970-ben azt mondta: „T., itt van a RÖVIKÖT [Rövid- és Kötöttáru Nagykereskedelmi Vállalat – A szerk.] igazgatója, és szívesen átvennének

téged mint szállítási raktárvezetőt.” Hát mivel már kevés a munkám, oké! Életem egyik legsötétebb pontja, mert ott volt fúrás. Beraktak szállítási osztályvezetőnek egy másik ember helyett. És azt a másik embert szerették. Én egy abszolút negatív figura voltam, mikor oda bekerültem. Aztán a RÖVIKÖT-nél azt mondtam az igazgatónak, ha én elérem a 60. évet, én abban a pillanatban nyugdíjba megyek. Nekem ebből elég volt!

60 éves koromban [1974-ben – A szerk.] nyugdíjba mentem. Két vagy három hónap után a Belkereskedelmi Szállítási Vállalat jelentkezik, hogy mint nyugdíjast alkalmaz engemet oktatóként. A Belkereskedelmi Szállítási Vállalatnak akkor volt Debrecenben, Szegeden, Nagykanizsán, Siófokon, Kaposvárott, Pécsen kihelyezett részlege. Én eljártam oda mint nyugdíjas oktatást tartani, én a közlekedést, volt egy barátom, a kereskedelmi vonatkozását oktatta. Nem csak a KRESZ-t, hanem inkább a közlekedési erkölcsöt tartottam 1-2 órát mindenütt. Minden negyedévben egyszer mentünk el ezekre a helyekre. Én 15 évig a nyugdíj után, tehát 75 éves korig aktív dolgozója voltam a vállalatnak. Be voltam jelentve mint nyugdíjas. Többet kerestem, mint aktív koromban, mert kaptam a nyugdíjat plusz ezt. Én végleg nyugdíjba mentem 74 évesen, ez volt 1989 körül. Mint öreg nyugdíjas aztán tétlenül tengettem az életemet tovább. Hiányzott a munka, és ma is, 90 éves koromban is hiányzik. Akkor érzem jól magamat, ha otthon is akármi tennivaló akadt.

Amikor Izrael állam megalakult, kicsit átmelegedett a szívem, de az nem jutott eszembe, hogy kimenjek. Sőt ma is ez egy jó érzés, hogy létezik Izrael állam.

Mikor lehetett kivándorolni 1956-ban, én nem mentem. Pedig engem a bátyám nagyon várt. Ő úgy szeretett engem, hogy a jó isten nem tud jobban szeretni, mint ő. De mi azért nem mentünk, mert a feleségemnek a szülei éltek. Mi nem hagyhatjuk a két öreget itt magára. Mi nem mehetünk sehova, itthon kell maradnunk. Segítettük anyagilag az akkori szerény fizetésből az öregeket. Később az öregúr beteg volt, akkor én kocsival vittem kórházba meg egyéb, éjjel telefonáltak, hogy rosszul van az apósom, elmentünk hozzájuk. Szegény anyósom, mikor egyedül maradt az apósom halála után, annyira nem tudta elviselni az egyedüllétet, hogy egyik alkalommal föl hívom a feleségemet az irodában, ahol dolgozott, egy festék és vegyi áru nagykereskedelmi vállalatnál: „Te, Zsuzsi, senki nem veszi fel ott a kagylót! Telefonálni akartam anyádnak, hogy mi újság.” Mind a ketten fogtuk magunkat az irodában és hazamentünk. Az anyósom otthon feküdt a szobában, az ágyban eszméletlenül. Gyorsan kihívtuk az orvosnőt, a körzeti orvost, egy nagyon lelkiismeretes, okos asszony volt. Kijött, egyből megállapította, hogy gyógyszert vett be. Elvitték a mentővel gyorsan a Felsőerdősorba, ott volt az öngyilkosoknak a kórháza. Kimosták a gyomrát, utána négy évig éltünk együtt az anyósom meg mi ketten. Túlélte persze, de nyilván nehéz volt neki.

Egy nő jár most hozzánk 2 órára – hétfő, szerda, péntek. Takarít és gondozónő. Ő keresztény létére hagyott egy cédulát a következő szöveggel a múlt héten, amikor az ünnepek voltak [Ros Hásáná, Jom Kipur]. „Kedves T. bácsi és Zsuzsi néni! Ilyenkor, a zsidó újév most köszönt be, és akkor azt szokták mondani, és azt írta héberül, hogy én be lettem írva az élet könyvébe! Keresztény nő! Nagyon meghatódtunk! [Ros Hásáná napján a vallásos zsidók a következővel köszöntik egymást, illetve köszönnék el egymástól a zsinagógában: „Lesáná tová tikátév vetéchétem (Lösónó tajvó tikoszev vöszéchoszém)” (Boldog esztendőre légy beírva és bepecsételve!) vagy „Ktivá váchétimá tová (Kszivó váchászimó tajvó)” (Jó beírást és bepecsételést!). A hagyomány szerint Ros Hásáná napján dönti el az Örökkévaló, hogy mi történjék velük a következő évben, és tetteiknek

megfelelően ekkor íratnak be a jók/élet, a gonoszok/halál vagy a közepesek könyvébe. Erre a beírásra vonatkozik a fenti jókivánság. Akik a jók/élet könyvébe íratnak, azokat az Örökkévaló egyúttal be is pecsételi oda, a gonoszok pedig a halál könyvébe kerülnek, és oda pecsételik be őket. A többség azonban a közepesek könyvébe kerül, és így még van tíz napjuk (ászeret jemé hátsuvá – a tíz bűnbánó nap), hogy a javukra billentsék a mérleget. A közepesek végső ítélete és megpecsételése Jom Kipurkor történik. Ilyenkor azonban hagyományosan már nem a fenti formulát használják, hiszen a beírás Ros Hásánákor megtörtént, így csak a következőket mondják: „Lesáná tová téchátém (Lösónó tajvó téchoszém)” (Boldog esztendőre légy bepecsételve!) vagy „Chátimá tová (Chászimó tajvó)” (Jó bepecsételést!). – A szerk.]

A feleségemmel jártunk kocsival, három évenként nyáron külföldre mentünk [Azaz nyilván nyugatra, hiszen a szocialista országokba korlátozás nélkül utazhattak. 1956 után a magyar állampolgárok nyugati turistautakra háromévenként meghatározott összegű dollárt kaptak. (Ez az összeg hosszú ideig 70 dollár volt.) Ha azonban valakinek nem kellett igényelnie a valutát (mert meghívták vagy hivatalos útra ment), akár minden évben utazhatott. – A szerk.]. Olaszországban, Riminiben voltunk, keresztülmentünk Zágrábon, aztán Fiumén és úgy mentünk le Riminibe. Az úti cél Firenze volt. Firenzében találkoztunk a bátyámékkal [Imréékkel], visszafelé mentünk Riminibe, és ott voltunk egy hétig. Riminibe érünk, ki van írva egy szállodára: Hotel Vienna, mondom, ez ragyogó, ezek tudnak németül. Bemegyek, mondom németül: „Szeretnék egy szobát!” Azt mondja, „Nicht deutsch, de a férjem beszél franciául”. „Hozza ide!” Odajön, ami nekem megmaradt a francia nyelvtudásból [S. T. reáliskolába járt, ahol klasszikus nyelveket nem tanultak, de tanítottak modern nyelveket – franciát, angolt és természetesen németet. – A szerk.], elgagyogtam vele, megmondtam, hogy mit akarok. Egy hét után már egész jól beszélgettünk. Ugyanígy voltam a némettel is. Ausztriába mentem, nehezen beszéltem, de mikor már kint voltam három napig, akkor már ment. Nyelvérzésem van, illetve volt, ma már sajnos távol van tőlem.

Egyszer találkoztunk Imiékkel Ausztriában, ott még az idősebbik bátyám is ott volt, azt hiszem, valamelyik tó partján. A salzkammerguti tavaknál voltunk. A bátyám, Imi, a felesége, Marion és az idősebbik bátyám, György a feleségével, Rózsikával, mindannyian, az egész család ott nyaraltunk. A feleségemmel Trabanttal mentünk odáig, sose felejttem el! Beültek ők a Trabantba, mondom, most elmegyünk két tóval odébb. Hát, ők még életükben nem ültek Trabantban. Nem nevettek ki bennünket. Furcsa lehetett nekik, de soha egy szót nem mondtak, ami nem a szeretet hangján hangzott volna el.

Ausztriába óriási volt a határon átmenni abban az időben. Ma már nem is tudják elképzelni az emberek, mi volt a zárt határ a kommunizmus alatt, mit jelentett átmenni egy szabad országba. Micsoda dolog volt! Salzburgban leraktam a Trabantot az utcán valahol várakozni, és a feleségemmel elmentünk sétálni, körülnézni. Jövök vissza, körülállják a kocsit, fiatalok. Mondom a gyerekeknek: „Schön! Auto von Papier! [német: Szép. Egy autó papírból. – A szerk.] Elkezdtek röhögni. Jó volt, nem volt semmi bajom. Én is viccesnek gondoltam.

Egyszer még volt itt a bátyám, a felesége halála után egy évvel. Jártunk a városban, és azt mondta: „T., nem érzem jól magamat!” Akkor beültünk a volt Apponyi téren, most Ferenciek tere, volt nála gyógyszer, bevette, hogy jobban lesz tőle. De akkor már kezdődött neki, szegénynek, a parkinsonja [Parkinson-kór – mozgászavarokkal járó idegrendszeri megbetegedés. – A szerk.], és tulajdonképpen abba halt bele. Imi pontosan 3 évvel ezelőtt halt meg Amerikában, 2001-ben.

Renóban, urnában van temetve, csak egy ilyen márványlap, ami egy szintben van a talajjal, nem emelkedik ki. A felesége is ott van. Marion nem volt zsidó, és a bátyámék kint nem is éltek zsidó életet. Azt, hogy miért nem lett gyermekük, azt nem tudom megmondani. Marion két évvel idősebb volt, és két évvel Imre előtt halt meg [1999]. Titkárnő volt, illetve ilyen menedzszerszerű munkát végzett egy francia színész mellett.

Az idősebbik bátyám [György] kórházban halt meg, mégpedig a Róbert Károly körúti kórházban. Benn voltam nála minden vasárnap, és meséltem, hogy olyan klassz, megyünk nyáron Sopronba, beutalásra. Mert oda jártunk 8 éven keresztül, kaptam mindig beutalót. Következő vasárnap bementem, már üres volt az ágy. Ha Újpest felé megyünk a Váci úton, ott kinn, Angyalföldön, ott van eltemetve. Illetőleg urnában, hamvasztva.

A feleségem is kapta a kárpótlást most a nyugdíjhoz. Kapott ő is, én is kapom a munkaszolgálat, Németországban elintézték. Ez van. Nem panaszkodom. Hála istennek, semmim nem fáj! Megértem, ebben a hónapban vagyok 90 éves! Tudok jönni, menni, a bajom az, hogy a feleségem nagyon beteg. De hogy mi a baja, az orvosok nem tudják megállapítani. Azt mondják, hogy millió egyéb, tüdő, szív, ez-az. Kétszer volt kórházban.

A feleségem szüleinek a sírja ott van, a feleségem nagybátyjának a sírja ott van a Rákoskeresztúri zsidó temetőben. A zsidó temetőben nincs sírmegújítás, hanem ott örökre szól a sírhely. Az a régi rész, ahol a mi rokonaink nyugszanak, nagyon gazos és sok a kullancs, úgyhogy most már csak akkor megyünk, amikor hideg van. Félünk a kullancsoktól. Egy barátom nagy kiránduló volt, és Lyme-kórban halt meg.

Nekem volt infarktusom, igen, 15 vagy 16 évvel ezelőtt. Utána két évig, mert itt lakom a Gellért-hegy mellett, én a Gellért-hegyről lefelé jöttem, de mindennap. Két év után már fölfelé mentem. De mindennap. Ez lehetett az, hogy én azóta is, még ma, 90 éves koromban is minden áldott nap legalább egy órát vagy másfél órát az utcán vagyok. Közben vásárolok, közben ezt csinálom, azt csinálom. A feleségem sajnos három éve nem jár az utcára, minden ilyesmit nekem kell csinálni. De a többi azért nem olyan vészes, hozzák az ebédet, van minden egyéb, aki segít stb. Már kiváltottam a Rákoskeresztúri zsidó temetőben a temetési helyemet. Le van biztosítva. Megint csak azért, mert nincs leszármazottam, ki fog gondoskodni róla? Nekem kell gondoskodni.

Hát, amennyire zsidó vagyok, én csak azt tudom mondani, hogy gondolom, itt a templomban talán várták, hogy oda menjek. Én azt mondom, otthon is lehet imádkozni, ugyanazt el tudom mondani otthon, mint a templomban.

Az „Új Élet” zsidó című lapban megjelent egy cikk, hogy ősztől itt, az imaházban [Károli Gáspár tér 5. – A szerk.] Radnóti Zoltán lett a rabbi. Én arra járok bevásárolni minden nap, és mindig csukva volt az ajtó, de egy szombati napon aztán nyitva volt. Imádkoztak zsidók, voltak ott ilyen idős mókások, mint én, de én nem maradtam ott, mert bár zsidó vallású vagyok, édesapámmal tartottuk a vallást, de a háború... kifordított belőle. Nem a vallásból, én ma is vallom, hogy magyar zsidó vagyok, zsidó vallású magyar vagyok. Ott imádkoztak, bemutatkoztunk, nagyon kedves volt, ne haragudjon, rabbi úr, de engem – sajnos, vagy szerencsére – itt, a szomszédban (a Váli utcában) a ciszterciták a Hiszekegyre tanítottak [Nem tudni, mire gondol. A Váli utcában az 1920-as évek végéig valóban a ciszterciták Szent Imre Gimnáziuma működött, ő azonban az Eötvös József reáliskolába járt, legalábbis ott érettségizett. A Váli utcában a gimnázium mellett községi elemi

iskola működött abban az időben. – A szerk.J. Én abban nevelkedtem. Én nem járok zsinagógába ezért.

Tegnap tettem föl a kérdést a feleségemnek. Mondom, Anyukám, mikor voltunk mi utoljára zsidó templomban? Azt mondja, nem emlékszik. Azt hiszem, a házasságunk ideje alatt, az 50 év alatt nemigen voltunk. Úgy, mint turista, úgy voltam a Dohány utcai templomban párszor. Csodálatos. A szépségét megnézni érdemes, fontos, de nem, ünnepen nem megyek oda!

Van egy nagyon kedves kolléganőm, akivel összejárok hetenként egyszer. Ő évekig járt hozzánk, de mióta a feleségem olyan állapotban van, hogy nem tudjuk fogadni, csak én találkozom vele. Őneki volt egy megjegyzése, ő katolikus, mégpedig egy nagyon vallásos katolikus, aki minden vasárnap járt a templomba. Mikor volt a választás, a Belvárosi templomba jár, kijött a mise alatt, azt mondta: „Én nem szemináriumra jöttem!” Mert a pap politizált. Hát a pap ne politizáljon! A pap a szeretetet hirdesse! Ez volt. De nem csak őneki, nagyon sok jóézésű fülének nem tetszett. Mindegy az, hogy katolikus vagy református, evangélikus vagy bármi. A szeretetet hirdesse, ez a dolga, nem más! És látjuk, mi van ma a világban. Egyik ember öli a másikat. Van az embernél kegyetlenebb? Én csak egyet tudok mondani. A „National Geographic”-ban láttam, az oroszán mellett, ha az jól van lakva, nyugodtan elsétálhat. Az nem fogja az embert megtámadni, az oroszán. Pedig tudjuk, a legvadabb állatok közé tartozik. Ha jól van lakva, de ha éhes, biztosan megtámadja. Az ember akkor is támad, ha nem éhes, nem így van? Ez a mai világ, sajnos! Ettől függetlenül vannak ma is jó ézésű emberek, akik hirdetik a szeretetet és szeretetben élnek.